

*Валерій Васильєв
(Київ)*

**Механізми «великого терору»: місцевий зріз
(діяльність обласних УНКВС УРСР
у лютому–листопаді 1938 р.)**

Vasylev V. The mechanism of «the great terror»: local vision (the activity of regional NKVD in Soviet Ukraine in February–November 1938).

Based on documents of Vynnytsya and Poltava NKVD, the author examined new aspects of activity of regional Ukrainian NKVD during «the great terror».

За останні роки в Україні надрукована значна кількість наукових праць, присвячених проблемам «великого терору» 1936–1938 рр.¹ Увага вчених прикута до різних аспектів масових полі-

¹ Достатньо вказати на об'ємну книгу великого авторського колективу на чолі з С. Кульчицьким: «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси». – К, 2002. В цій колективній монографії Ю. Шаповал написав розділ «Переддень та апогей великого терору».

тичних репресій, що здійснювалися радянськими спецслужбами за наказами керівництва СРСР. Прикметою часу є документальні публікації архівних матеріалів з цієї проблематики. Серед історичних розвідок важливе значення мають оприлюднені О. Лошицьким документи з карних справ колишніх начальників Вінницького та Полтавського управлінь НКВС І. Корабльова та О. Волкова, що зберігаються у Галузевому державному архіві СБУ. За наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії в 1940 р. чекістські слідчі органи порушили справи на багатьох колишніх начальників обласних УНКВС за фактами масових необґрунтованих репресій радянських громадян в 1938 р.²

Слід розуміти, що Л. Берію хвилювали не стільки порушення радянської законності, скільки «чистка» органів НКВС від соратників його попередника М. Єжова. Документи, про які вестиметься мова, мають специфічний характер, на що потрібно зважити дослідникам. Ці архівні матеріали дозволяють краще зрозуміти «внутрішню кухню» роботи чекістських органів під час «великого терору», механізми їх взаємодії з партійно-радянськими структурами різного рівня, методи та форми управління державним терором з боку комуністичних лідерів.

Застосування компаративного (порівняльного) методу дослідження, дотримання принципів історизму та об'єктивізму дозволяють дати відповіді на численні запитання, що виникли у дис-

Також Ю. Шаповал надрукував низку робіт, в яких розглядаються різні аспекти «великого терору» в Україні. Коротку бібліографію див.: *Rolf Binner, Mark Junge, Terry Martin. The Great Terror In The Provinces Of The USSR, 1937–1938. A kooperative bibliography, Cahiers du Monde Russe, 42/2–3–4, Avril–desembre 2001. – С. 679–695. Події 1937–1938 рр. у Вінницькій області розглянуті в: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Вінниця, 2006.*

² *Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 183–227; Його ж. «Лабораторія-2». Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 129–178. Попередній аналіз цих матеріалів вже проводився. Див.: *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. – С. 5–49; Васильєв В. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20–30-і рр. // Політичні репресії на Поділлі (20–30-і рр. ХХ ст.). – Вінниця, 1999. – С. 24–39, 185–188.**

кусії, яка триває понад тридцять років у світовій радянології. Серед інших обговорюються проблеми централізованості та стихійності в здійсненні «великого терору», його контрольованості та ролі місцевих ініціатив, взаємодії влади та суспільства, своєрідності терору в різних регіонах країни³. Метою даної статті є не тільки наукове узагальнення механізмів дії «великого терору» на рівні обласних УНКВС, але й спроба запропонувати деякі авторські оцінки дискусійних проблем.

Процеси, що відбувалися в СРСР в 1936–1938 рр., вже добре відомі історикам. Наприкінці 1937 р. М. Єжову знадобилися нові кадри чекістів для здійснення масових репресій в регіонах. На його думку, попередній нарком внутрішніх справ України І. Леплевський недостатньо активно проявив себе у викритті ворогів народу. М. Єжов був незадоволеним кількістю репресованих в республіці, не дивлячись на те, що НКВС в 1937 р. звинуватив за політичними статтями Карного кодексу УРСР 159708 осіб⁴.

Нарком шукав віддану йому людину, якою став начальник УНКВС Оренбурзької області О. Успенський. Він вирізнявся великим запалом у викритті ворогів та проведенні репресій. У листопаді 1937 р. М. Єжов надіслав О. Успенському телеграму: «Якщо Ви вважаєте, що будете сидіти в Оренбурзі років п'ять, то помилятесь. Мабуть, доведеться у найближчий час висунути Вас на відповідальну роботу». Пізніше, на допитах у 1939 р. О. Успенський розповідав: «У січні 1938 р. я приїхав на сесію Верховної Ради до Москви. Несподівано мене викликав Єжов. На столі у нього була пляшка

³ Дискусія спалахнула з новою силою в 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з публікацією нових, раніше секретних документів ОДПУ СРСР. Погляди так званих «ревізіоністів» відображені в двох цікавих книгах: *Stalinist terror. New perspectives* / Ed. by J. Arch Getty and Roberta T. Manning. — Cambridge, 1993. (Книга, на наш погляд, має невдалу двозначну назву. — *В. В.*); *Robert W. Thurston. Life and Terror in Stalin's Russia. 1934–1941.* — Yale-London, 1996. Також дивись дискусії Р. Конквеста, Р. Сестона, С. Віткрофта, С. Роузфілда: *Conquest R. Victims of Stalinism: a comment* // *Europe–Asia Studies.* —1997. —Vol. 49. —N 7. —P. 1317–1319; *Rosefielde S. Stalinism in post-communist perspective: new evidence on killings, forced labor and economic grows in the 1930s* // *Europe–Asia Studies.* —1996. —Vol. 48. —N 6. —P. 959–987; *Wheatcroft Stephen G. The scale and nature of German and Soviet repression and mass killings. 1930–1943* // *Europe–Asia Studies.* —1996. —Vol. 48. —N 8. —P. 1319–1353.

⁴ *Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 103.

кон'яку. Єжов сказав мені: “Ну, поїдеш на Україну”». Потім О. Успенському пояснили, що І. Леплевський втратив довіру ЦК ВКП(б) внаслідок брутальних, невмілих дій⁵. 25 січня 1938 р. І. Леплевського призначили начальником транспортного відділу ГУДБ НКВС СРСР, 26 квітня заарештували, 28 липня розстріляли⁶.

27 січня 1938 р. в Києві відбувся пленум ЦК КП(б)У, який звільнив з посади першого секретаря ЦК С. Косіора, призначеного заступником В. Молотова в уряді СРСР. Виконуючим обов'язки першого секретаря обрали М. Хрущова. Разом з ним в Україну приїхав О. Успенський⁷.

Наприкінці січня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію М. Єжова «щодо затвердження додаткової кількості колишніх куркулів, карних злочинців та активного антирадянського елементу, які підлягали репресії». В Україні пропонувалось додатково розстріляти 6 тис. осіб. До 15 березня 1938 р. продовжувалась робота позасудових «трійок», що повинні були виносити вирoki звинуваченим. Одночасно НКВС СРСР отримав дозвіл продовжити до 15 квітня 1938 р. «операцію з розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів з поляків, латишів, німців, естонців, фінів, греків, іранців, харбінців, китайців, румун, як іноземних підданих, так і радянських громадян, відповідно до існуючих наказів НКВС СРСР»⁸.

У середині лютого 1938 р. до Києва приїхав М. Єжов з метою підштовхнути масові репресії. На оперативній нараді чекістів він заявив, що в Україні необхідно розстріляти 30 тис. чоловік. Попередня цифра виявилась замалою. У чекістських катівнях, на обліку НКВС знаходилося забагато «політично небезпечних» для влади людей.

Зрозуміло, всі ініціативи М. Єжова узгоджувались з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним, який давав вказівки

⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 173–174.

⁶ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М., 1999. – С. 270.

⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. – С. 476.

⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ), ф. 17, оп. 162, спр. 22, арк. 113–114. Це рішення поклали в основу наказу НКВС СРСР за № 233, який підписав М. Єжов. Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 175–176.

М. Єжову щодо нових закрутів репресивних акцій. Недарма 17 лютого 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення щодо збільшення на 30 тис. осіб ліміту «куркульського та іншого антирадянського елементу» для України, продовження діяльності позасудових «трійок»⁹.

На нараді в Києві М. Єжов запропонував начальникам обласних УНКВС скласти заявки на додаткові ліміти репресованих. Роботу І. Леплевського він характеризував як «штукарство, безсистемність та удар по одинаках».

За свідченнями О. Успенського, після наради М. Єжов «зажадав з відділу кадрів особові справи співробітників, щоб ознайомитись з ними. Бере справу, викликає співробітника, а вся справа чиста... Хоча б хтось через двадцять поколінь був нечистим — все чисто! Микола Іванович каже: “Щось не в порядку у вас з відділом кадрів, подивіться, хто там сидить!”. Взяли, подивилися цього Северина та його заступника Григор’єва. Виявилось, що вони перед тим, як нести справу до Миколи Івановича, виривали всі матеріали, що компрометували співробітника. Потім подивились, хто такий цей Северин... Северин був німецьким шпигуном. Його завербував німецький спеціаліст у Донбасі». 15 лютого 1938 р. начальника відділу кадрів НКВС УРСР заарештували¹⁰.

26 лютого та 3 березня 1938 р. М. Єжов видав накази щодо зміщення всіх начальників обласних УНКВС в Україні. На посади призначалися нові люди. Одним з них, начальником Вінницького УНКВС став І. М. Корабльов¹¹. Він народився 1899 р. у родині бідного селянина в селі Місіно Псковської губернії. В 1911 р. закінчив сільську школу, до 1915 р. працював кучером у поміщика. Коли виповнилося 16 років, переїхав до Петрограду, де працював робітником на лісовому складі, потім підручним токаря на заводі «Новий Леснер», давильником на державному патронному заводі. У січні 1918 р. виїхав до села Позизовське Тюменської губернії. Там він спромігся уникнути мобілізації до колчаківської армії. В жовтні 1919 р. пішов до Червоної армії.

⁹ РДАСПІ, ф. 17, оп. 162, спр. 22, арк.127.

¹⁰ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. – С. 477; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 176–177.

¹¹ Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило рішення щодо призначення І. Корабльова 28 лютого 1938 р. Див.: РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, спр. 997, арк. 7.

У листопаді 1920 р. почалася служба І. Корабльова в чекістських органах. Він поступово робив кар'єру в Приволзькому військово-вому окрузі, а після закінчення в 1927 р. Вищої прикордонної школи НКВС СРСР — в Повноважному представництві ОДПУ по Середньо-Волзькому краю. На початку 1935 р. його перевели до УНКВС Ленінградської області. 1937 р. він був помічником начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС Ленінградської області. 3 березня 1938 р. офіційно з'явився наказ щодо призначення І. Корабльова у Вінницю¹².

Під час переїзду І. Корабльова до Вінниці в Москві його прийняв М. Єжов. Увага наркома НКВС СРСР до нового начальника УНКВС Вінницької області була не випадковою. 5 березня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло «Питання НКВС по Українській РСР». У західних областях республіки встановили прикордонну зону, до якої потрапила третина районів Вінницької області. За постановою політбюро ЦК ВКП(б) з цих районів передбачалось висилити сім'ї репресованих за шпигунство, диверсію, терор, повстанство, бандитизм, шкідництво, нелегальний перехід кордону та контрабандистську діяльність, утікачів за кордон; «увесь неблагонадійний та карний елемент»¹³.

На зустрічі з М. Єжовим І. Корабльов попросив його скасувати наказ щодо призначення у Вінницю. Нарком спитав: «Чому?». Новий начальник відповів, що побоюється — не справиться з роботою. Дійсно, він ніколи не працював на керівних посадах в НКВС. Проте М. Єжов заспокоїв: «Не може бути ніяких розмов, їдь та розгортай роботу, там, на Україні гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії, котрі створені Любченком, Балицьким, потрібно їхати та громити ці загони»¹⁴.

¹² Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... — С. 242–243.

¹³ РДАСПІ, ф. 17, оп. 162, спр. 22, арк. 161.

¹⁴ Див.: Політичні репресії на Поділлі... — С. 181. П. Любченко — колишній боротьбист, в 1934–1937 рр. — голова Ради Народних Комісарів УРСР, 30 серпня 1937 р. покінчив життя самогубством. В. Балицький — в 1932–1937 рр. нарком внутрішніх справ УРСР, травень–червень 1937 г. — начальник УНКВС Далекосхідного краю, 7 липня 1937 р. заарештований, 27 листопада 1937 р. розстріляний. Див.: Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 236–237; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... — С. 100; Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. — К., 2002.

В Києві І. Корабльова інструктував О. Успенський, який стверджував, що «всі німці та поляки, які проживають на території УРСР, є шпигунами та диверсантами», а «75–80 відсотків українців є буржуазними націоналістами»¹⁵.

Як пізніше свідчив І. Корабльов: «Всі орієнтування НКВС УРСР в 1937 р. та 1938 р. вказували на численні формування шпигунських резидентур польської та німецької розвідок і тому вважалось практично, що для того, щоб заарештувати поляка, німця, для арешту цієї категорії потрібно менше матеріалів, ніж для арешту інших національностей, тобто певний національний підхід в цьому питанні, безумовно був, його прищеплювали керівні директиви НКВС СРСР та НКВС УРСР»¹⁶.

Ми бачимо, що високопоставлений чекістський керівник намагається зняти з себе відповідальність. Але задамося питанням: невже І. Корабльов міг самотійно здійснювати масові репресії в області? НКВС була військовою структурою і жоден обласний начальник не міг діяти без наказів республіканських та союзних керівників. Тому центральна роль Й. Сталіна, Політбюро ЦК ВКП(б), М. Єжова в ініціюванні репресивних акцій не викликає сумніву.

Отримуючи оперативні накази НКВС СРСР та УРСР І. Корабльов поставив «на конвеєр» здійснення масових репресивних операцій на Вінниччині. Він постійно звітувався перед О. Успенським, той їздив до Москви, інформував М. Єжова, який давав вказівки щодо подальшого здійснення репресивних акцій. Після зустрічей з М. Єжовим український нарком на оперативних нарадах передавав настанови начальника місцевим чекістам, ставив нові завдання, обіцяв представити до урядових нагород. І. Корабльов, повертаючись з Києва до Вінниці, проводив наради обласних чекістів, наголошував на необхідності збільшити масштаби репресивних операцій в області. Цього вимагав і сам О. Успенський під час приїзду до Вінниці.

З перших днів перебування у місті І. Корабльов виконував вказівки НКВС УРСР щодо розгрому українського націоналістичного підпілля в області. Паралельно ліквідовували «інші шпигунсько-диверсійні резидентури». Судячи з докладних І. Корабльова О. Успенському, бачимо, що він побоювався не виконати

¹⁵ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 237.

¹⁶ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 191–192.

ліміт репресованих для області в 3400 осіб, з них 3200 — за першою категорією, тобто ті, кого розстрілювали¹⁷.

За його наказом у березні 1938 р. створили чекістські слідчі групи в Гайсині, Жмеринці, Могилеві-Подільському, Тульчині, кожна з яких відповідала за арешти в кількох районах. В інших відповідальність за арешти поклали на райвідділи НКВС. Від 22 березня кількість зізнань серед арештованих почала зростати. Обласна «трійка» у складі першого секретаря обкому І. Співака, обласного прокурора Я. Тернівського та І. Корабльова перейшла на щоденний графік роботи.

7 квітня 1938 р. І. Корабльов доповів О. Успенському, що в області заарештовано 2500 осіб, проти поляків та румун — операція тільки розгорталася. Через двадцять днів І. Корабльов попросив збільшити ліміт репресованих на 300–500 осіб. О. Успенський надав 400 по першій категорії. Принагідно зауважимо, що з «національних операцій» ліміт не встановлювали. Однією з провідних стала операція щодо «Польської організації військової». До районів надіслали оперативні групи чекістів, які на основі даних райвідділів НКВС або вигаданих чекістами, склали оперативні листи на осіб, які підлягали арешту.

Показовими були дії І. Корабльова. Під час приїзду до Жмеринського райвідділу НКВС він забажав список поляків, які проживали у районі. На ньому зробив позначки напроти людей середнього віку. Крім того, І. Корабльов віддав наказ спецчастинам підприємств та установ надати списки поляків, німців, латишів, а 3-й відділ обласного УНКВС провів на цій основі арешти, незважаючи на відсутність компрометуючих матеріалів.

До заарештованих негайно застосували методи психічного та фізичного впливу. Тортури та знущання проводились з єдиною метою — вирвати зізнання у «ворожій» діяльності. Звичайною практикою стали групові допити, практикувались нелюдські знущання над людьми.

В архівних матеріалах зберігаються свідчення щодо таких допитів у Жмеринському райвідділі НКВС. Так, в одну з кімнат викликали 13 заарештованих, яких вишикували обличчям до стіни. Один з слідчих взяв ніжку від стільця та запитав: «Хто буде писати заяву щодо належності до «ПОВ»? Відповіді не пролунало. Повторив питання, чекіст став ніжкою бити крайнього у

¹⁷ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 192–193.

шерензі. Через деякий час людина, яку нещадно били, а з нею ще два арештованих заявили, що вони напишуть визнання про участь у «ПОВ». Їх відразу забрали на допит, а інших продовжували бити.

Внаслідок такої поведінки чекістів померло 6 чоловік. Взагалі, опергрупою, що працювала у Жмеринському районі, було заарештовано понад 100 осіб. В селі Тартак заарештували всіх дорослих чоловіків, з яких 90 відсотків засудили до розстрілу.

Схожа практика існувала в обласному УНКВС. Між відділами розгорнулося справне змагання в отриманні високих показників зізнань арештованих в «антирадянських злочинах». Щовечера начальники відділів доповідали І. Корабльову про протоколи-зізнання «трійочного матеріалу» (так чекісти називали арештованих). Керівник УНКВС вимагав покращення показників злочинної роботи.

Кожної ночі працювала обласна «трійка» УНКВС (І. Корабльов, перший секретар обкому І. Співак, обласний прокурор Я. Тернівський), на засіданні якої затверджувались «розстрільні вироки». Вони негайно виконувались у гаражі облуправління НКВС. Потім вбитих вивозили в так звані спецзони, де їх закопували в великих кагатах¹⁸.

Наданий ліміт репресованих по Вінницькій області було виконано на 11 травня 1938 р. І. Корабльов надіслав доповідну О. Успенському, в якій підвів підсумки діяльності впродовж кількох місяців. З 26 березня до 10 травня 1938 р. обласна «трійка» розглянула справи розкритих та ліквідованих обласним УНКВС «контрреволюційних формувань»:

- щодо українського націоналістичного повстанського підпілля виявили обласний комітет, 26 міжрайонних повстанкомів,

¹⁸ Під час гітлерівського окупаційного режиму, з 24 травня до 3 жовтня 1943 р. на вимогу і зусиллями вінницької громадськості було розкопано 95 могил, в яких виявили 9439 трупів. Інші могили не розкопували. За висновком міжнародної комісії іноземних судово-медичних експертів, яка працювала у Вінниці в липні 1943 р., всі жертви були розстріляні протягом 1937–1938 рр. Див.: *The Tragedy of Vinnitsa: materials on Stalin's policy of extermination in Ukraine during the great purge* / ed. By I. Kamenetsky. – Toronto; New-York, 1989; *Вінниця: злочин без кари* (Документи, свідчення, матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938-х роках). – К., 1994; *Народовбивство в Україні: Офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці*. – Львів, 1995; *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область*. – Вінниця, 2006.

16 райповстанкомів, 97 повстанських загонів, 125 бойових груп (як бачимо настанови М. Єжова щодо «антирадянських повстанських дивізій, що гуляють в Україні», оперативні накази НКВС УРСР І. Корабльов виконував дуже ретельно). Всього за цією «лінією» засудили 3112 осіб, серед яких 1440 виявилися «петлюрівським командним складом та пересічними петлюрівцями». Значну кількість склали «куркулі» — 248 осіб, колишні учасники «контрреволюційних повстань» — 414, учасники «контрреволюційних організацій» — 280, «українські націоналісти» — 347;

- щодо колишніх представників українських політичних партій: соціал-революціонерів (есерів), «укапістів» (Українська Комуністична партія), «боротьбистів» (Комуністична партія України (боротьбисти)) — засудили 67 осіб;
- щодо «російського монархічного підпілля» — 3 військово-повстанські організації, засудили 26 колишніх білих офіцерів;
- щодо «церковно-сектантської контрреволюції» — 6 повстанських організацій, засудили 96 осіб;
- щодо «сіоністського підпілля» — 3 шпигунсько-терористичні організації, засудили 87 осіб.

Всього репресували 3448 осіб, що на 48 осіб перевищувало ліміти.

Одним з основних напрямків масових репресій стало виявлення «польського контрреволюційного підпілля», у складі якого ліквідували обласну комендатуру, 5 міжрайонних комендатур, 11 райкомендатур, 103 боївки, заарештували 877 осіб.

Крім того, обласне УНКВС «знайшло» 5 бандитських контрреволюційних угруповань у складі 23 осіб, ще 57 — займалися латвійською контрреволюцією та шпигунством, а 36 — поразницькою контрреволюційною агітацією. Вінницькі чекісти «виявили» в області організації естонської та дашнакської (вірменської) контрреволюції, Бунду (однієї з єврейських соціал-демократичних партій), німецької розвідки, воєнно-фашистської змови на чолі з М. Тухачевським, троцькістів та правих, дружин «зрадників Батьківщини».

11 травня 1938 р. після виконання лімітів в обласному УНКВС залишилось 1103 арештованих. І. Корабльов повідомив О. Ус-

пенського, що на обліку управління залишалось ще 2000 «пересічних петлюрівців та колишніх політичних бандитів»¹⁹.

Масові репресивні операції тривали. 26 травня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) продовжило до 1 серпня 1938 р. розгляд справ з національних операцій (15 вересня 1938 р. новим рішенням політбюро ЦК ВКП(б) розгляд так званих «альбомних» справ передали з центрального апарату НКВС СРСР обласним «особливим трійкам»)²⁰.

Отримавши директиву НКВС УРСР, Вінницьке УНКВС наприкінці травня – на початку червня 1938 р. сфабрикувало справу право-троцькістської молодіжної організації «Молода генерація», за якою арештували 14 керівних партійно-радянських працівників, в тому числі співробітника УНКВС. Схожим шляхом створили диверсійну організацію у цукровій промисловості, повстанську організацію колишніх червоних партизан та інші. З 26 травня до 3 листопада 1938 р. через обласну «трійку» пройшло 2490 справ, за якими засудили 5536 осіб, з них 4990 за першою категорією та 546 — за другою²¹.

Як відомо, у середині листопада 1938 р. керівництво СРСР зупинило масові репресивні операції. 17 листопада 1938 р. Й. Сталін та голова РНК СРСР В. Молотов підписали постанову «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», в якій органи НКВС критикувалися за проведення масових операцій, спрощений порядок слідства, надання лімітів для масових арештів.

24 листопада 1938 р. М. Єжова усунули з посади наркома внутрішніх справ НКВС СРСР, в квітні 1939 р. його арештували, в лютому 1940 р. розстріляли. 25 листопада 1938 р. на посаду наркома внутрішніх справ СРСР призначили Л. Берію. Почалась чергова чистка НКВС.

Раніше за інших загрозу для власного життя відчув досвідчений О. Успенський. М. Хрущев у спогадах пригадав, що якимось йому зателефонував Й. Сталін та сказав, що на О. Успенського є серйозний «компрокат», і запропонував заарештувати його. Тільки М. Хрущов поклав слухавку, як знову зателефонував Й. Сталін: «Ми тут порадилися і вирішили, що ви Успенського не арештовуй-

¹⁹ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 194–197.

²⁰ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 133; Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині... – С. 31; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 106.

²¹ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 197–198.

те. Ми викличемо його до Москви та заарештуємо тут. Не втручайтесь в ці справи». Важко сказати, чи підслухав О. Успенський цю розмову. Але 14 листопада 1938 р. він інсценував самогубство, залишивши в службовому кабінеті записку: «Труп шукайте у річці». Півроку він переховувався у Москві, Архангельську, Курську, Муромі. В квітні 1939 р. його арештували в місті Міас Челябінської області, а в січні 1940 р. розстріляли²².

І. Корабльова в січні 1939 р. зняли з посади. Він написав Л. Берії листа, в якому заявив, що «працював чесно, як личить більшовику», а 30 січня двома пострілами у груди намагався заподіяти самогубство. Перед цим написав листа Й. Сталіну. Проте І. Корабльову судилося вижити. В травні 1939 р. його призначили заступником начальника Архангельського табору НКВС та будівництва Архангельського целюлозно-паперового комбінату НКВС. У червні 1940 р. його заарештували, 6 травня 1941 р. Військовий Трибунал військ НКВС Київського військового округу виніс І. Корабльову смертний вирок. Але 24 червня 1941 р. Військова Колегія Верховного Суду СРСР замінила вирок 10 роками концтаборів. Після відбуття покарання І. Корабльов жив у Куйбишеві²³.

По-іншому склалася доля начальника Полтавського обласного УНКВС Олександра Олександровича Волкова. Він народився в 1898 р. в селі Маслово Московської губернії. Після народження дитини батьки переїхали до Москви. В 1913 р. О. Волков, після здобуття початкової освіти, розпочав трудову діяльність. У лютому 1917 р. потрапив до царської армії. Від серпня 1918 р. в Червоній армії. У лютому 1921 р. став чекістом. Службу проходив на Північному Кавказі. В 1936 р. призначений начальником СПО УДБ УНКВС Азово-Чорноморського краю, в листопаді цього ж року переведений до Дніпропетровської області. В червні 1937 р. його арештували, але випустили за особистим наказом першого заступника М. Єжова М. Фриновського. Далі продовжив службу у Київській області.

На відміну від І. Корабльова О. Волков був відомою особою у чекістських колах. Він входив до так званого «північнокавказь-

²² Хрущев Н.С. *Время. Люди Власть: Воспоминания.* – К., 1989. – Т. 1. – С. 172; Петров Н.В., Скоркин К.В. *Кто руководил НКВД...* – С. 417; *Taubman William. Khrushchev. The Man And His Era.* —New-York; London, 2003. —Р. 123.

²³ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 221–222; Петров Н.В., Скоркин К.В. *Кто руководил НКВД...* – С. 243.

кого» угруповання чекістів, яке очолював О. Євдокімов. Від 1923 р. О. Волков добре знав О. Успенського, з яким деякий час жив на одній квартирі. Він був присутнім на оперативній нараді, котру проводив М. Єжов у Києві в лютому 1938 р. Потім він пригадав: «Перед від'їздом Єжова з Києва на квартирі Успенського провели велику п'янку, на якій були присутніми співробітники НКВС: Єжов, Успенський, Радзивиловський, Рейхман, Листенгурт, Якушев, Приходько, Бабич, Кобизєв, Єгоров та інші... На цьому банкеті лунали різні тости. Був проголошений тост Єжовим і на мою адресу, причому спочатку він говорив щодо типу більшовика, і закінчив посланням на мене, як на стійку людину, що була за ґратами, зараз реабілітована та висунена на велику посаду. На цьому ж п'яному банкеті деякі співробітники НКВС отримали призначення від Єжова на керівні посади в НКВС СРСР»²⁴.

26 лютого 1936 р. О. Волкова офіційно призначили начальником Полтавського обласного УНКВС. Перед від'їздом він зайшов до О. Успенського, який розповів йому, що у Москві розкривається велике, добре замасковане українське націоналістичне підпілля, та дав завдання виявити його в області.

Одразу після прибуття до Полтави О. Волков дав вказівку місцевим чекістам — не арештовувати одинаків. Кожен повинен ув'язуватись у групові організації та проходити по групових справах. Він попередив, що на засіданнях «трійки» не буде розглядати справи на одинаків. 2 березня 1938 р. на першій оперативній нараді в облуправлінні, де О. Волков представився чекістам, він заявив, що «ворог хитрий, він всього не каже, але ж потрібно записувати не тільки 100 % того, що ворог каже, а й 40 % того, що він думає». Це була пряма вказівка на фальсифікацію протоколів допитів.

Через кілька днів О. Волкова разом з іншими начальниками обласних УНКВС викликали до Києва, де О. Успенський ознайомив їх зі схемою націоналістичного підпілля, та критикував ті облуправління, що не приступили до його ліквідації. Серед останніх назвали Полтавську область. Повернувшись до Полтави, О. Волков отримав орієнтування НКВС УРСР, в якому йшлося про викриття в Києві так званого всеукраїнського антирадянського націоналіс-

²⁴ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 133; Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині... – С. 31; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 106.

тичного центру, філіали якого нібито існують у всіх областях України.

О. Волков негайно створив 5 міжрайонних чекістських оперативних груп у Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Миргороді, Золотоноші, завданням яких стало здійснення масових арештів «націоналістів». До того часу чекісти заарештували мешканців області: Сторубеля — колишнього голову махновської чорної ради, Волошина — колишнього завідуючого агентурним бюро в уряді С. Петлюри, Отченаша — колишнього діяча Директорії.

О. Волков наказав начальнику Миргородської опергрупи В. Федорову доставити Отченаша до Полтави. Протокол допиту оформили вже в обласному центрі, проте прочитавши його, О. Волков виявив незадоволення. Він наказав переписати, але В. Федоров ніяких нових свідчень у протокол не записав. О. Волков викликав його до кабінету і почав кричати, що Отченаш дає свідчення тільки про існування Миргородського повстанського полку, але ж він знає набагато більше. Після цього В. Федоров влаштував Отченашу безперервний допит протягом трьох діб. Через 72 години О. Волков знову викликав В. Федорова до себе. В присутності інших чекістів він почав кричати: «Ви що, приховуєте ворогів? Як Вам наказано? Де інші полки? Чому Ви їх приховуєте?»

В. Федоров відповів, що Отченаш не каже про інші полки. О. Волков знову накинувся на нього: «Ви брешете, Ви приховуєте ворогів! Ідіть Ви всі в с... зі своїм Отченашем! Ви українець?» В. Федоров сказав, що народився в Україні. Волков розлютився ще більше, заявив, що йому все зрозуміло: В. Федоров свідомо покриває «полтавських галушників», він повинен пам'ятати, що — українець та інтелігент є потенційно підозрілий. Після чого В. Федорова знову вигнали з кабінету.

Разом зі своїм заступником О. Волков переписав протокол допиту Отченаша, в якому з'явилися нові прізвища та нові «повстанські полки». Коли В. Федорову показали цей протокол, він заявив, що нічого схожого Отченаш не казав. Заступник О. Волкова відповів, що це «революційна фантастика, яка спрямована на боротьбу з ворогами, і що дійсність перевершує будь-які протоколи».

Ця фантастика набула жахливого характеру. О. Волков почав особисто допитувати арештованих, застосовуючи тортури, вимагав підписувати фіктивні протоколи. В них зазначалося, що в Полтаві існує філіал всеукраїнського націоналістичного центру. Протоко-

ли надіслали до Києва, а О. Успенський наказав відправити туди ж й арештованих.

Крім того, на Полтавщині провели додаткові арешти колишніх діячів українського національного руху. Під тортурами з них виби-вали фальсифіковані свідчення. Коли перші протоколи повернули-ся з Києва, О. Волков зрозумів, в якому напрямку потрібно фальси-фікувати справу щодо полтавського філіалу всеукраїнського націо-налістичного центру.

В отриманих матеріалах прямо вказувалось, що в області діє штаб повстанських формувань, у всіх районах існують підпільні осеред-ки, що безперервно поповнюються. Керівники міфічного штабу мали тісні зв'язки з представниками колишніх українських, росій-ських та єврейських політичних партій, «Просвіт» та інших. Ці пар-тії нібито відновили склад та вели шалену контрреволюційну роботу.

О. Волков направив до міжрайонних опергруп фальсифіковані в Києві протоколи. На цій основі в районах провели масові арешти. З квітня 1938 р. він повідомив О. Успенському, що в області розкри-ли керівний командно-офіцерський склад та актив українсько-націоналістичного повстанського підпілля.

Полтавські чекісти виявили 5 повстанських полків, 14 пов-станських рот, 15 повстанських загонів, за якими арештували 1939 осіб, з них 218 офіцерів царської, петлюрівської та інших армій. Крім того, ліквідували 21 есерівсько-боротьбистський загін, заарештував 1338 осіб.

Одночасно фальсифікувались справи щодо інших «контррево-люційних організацій». О. Волков категорично вимагав ув'язати всі «лінії», власноручно виготовив схему антирадянського підпілля у Полтавській області. На оперативній нараді він наказав начальни-кам відділів обласного УНКВС перемалювати її, вивчити на пам'ять та використовувати у роботі.

У травні 1938 р. НКВС УРСР надіслав орієнтування про те, що у всіх областях України діє білогвардійське офіцерське підпіл-ля, яке за завданням «Російського загальновійськового союзу» здійснює контрреволюційну роботу та має зв'язки з есерівськими організаціями. Полтавське УНКВС заарештувало Добрянського, Капустина, Зембалєвського, Толкушина та інших. Добрянський – у минулому генерал-майор царської та білої армій, був головою військово-округового суду в Варшаві, а потім при штабі Вранге-ля. Яковлев — генерал білої армії, командував корпусом в 1918–1920 рр. Капустян, Зембалєвський, Толкушин — полковники у

білій армії, а Толкушин, до того ж, був особистим приятелем генерала Кутепова. Усі вони були люди похилого віку, які давно відійшли від політики та співробітничали з радянською владою.

О. Волков почав особисто допитувати Добрянського. Застосувавши тортури, він вибив свідчення щодо існування в області білогвардійського підпілля, яким нібито керував воєнний штаб у складі вищезгаданих осіб. Керівник УНКВС передав сфабриковані протоколи своїм заступникам й почав вимагати повного розкриття «білогвардійського підпілля». За цією справою арештували 500 осіб, серед яких були зв'язківці з іншими «контрреволюціонерами». Саме так в області з'явилися шпигуни англійської, французької та польської розвідок²⁵.

В уяві чекістів українські націоналісти мали стосунки з сіоністами, польськими шпигунами та німецько-японськими диверсантами. Абсурдність ситуації не бентежила професіоналів, покликаних захищати інтереси держави. Вони вірили, що вище керівництво СРСР в Кремлі знає, що робить. Тоталітарна система змушувала вірити, що все відбувається для блага народу та держави. Щодо совісті та гідності, то її втрачали під час просування кар'єрними щаблинами у системі, де цинізм та пристосуванство було найвищими чеснотами.

У травні 1938 р. в Москві арештували С. Косіора, якого звинуватили у зв'язках з розвідками іноземних держав, керівництві «Польською організацією військовою». В Україні арешт використали для створення нових міфічних контрреволюційних організацій²⁶. У середині червня 1938 р. на XIV з'їзді КП(б)У О. Успенський підвів політичну основу під подальші репресії. Під час роботи з'їзду О. Волков зустрівся з О. Успенським, який повідомив йому, що справи «ПОВ» вже створені в Кам'янець-Подільській та Дніпропетровській областях. Він запропонував викрити структури організації в Полтавській області. Через деякий час надійшло орієнтування НКВС УРСР щодо викриття у Києві головної комендатури «ПОВ», а також активної діяльності окружних та районних комендатур. В Полтаві ніяких відомостей щодо «ПОВ» не було. Тоді О. Волков наказав заарештувати низку поляків, які мешкали в області. Одного з них О. Волков під тортурами змусив визнати,

²⁵ Лошицький О. «Лабораторія – 2». Полтава... – С. 139–178.

²⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 460–461, 464, 466–467, 469, 475, 481.

що він керівник «ПОВ» у Полтаві, створив районні комендатури, пов'язаний з націоналістичним штабом. Схожими методами змусили дати свідчення інших.

Протоколи надіслали до міжрайонних опергруп, які здійснили арешти. Наприклад, у Лубнах арештували 25 чоловік. Серед них був І. Натощак, засуджений на 10 років концтаборів. Він у листі на ім'я Й. Сталіна писав: «З боку слідчого я чув тільки матірщину, мене ображали “польською мордою”, шпигуном, диверсантом. Я довго стояв і не міг зрозуміти причин цього, дізнатися, хто обмовив мене, невинну людину. Слідчий Несторенко у присутності начальника опергрупи Мостицького вдарив мене кілька разів та сказав: “Пиши, хто тебе вербував у польську націоналістичну організацію”. Погрози та знущання з боку слідчого та начальника опергрупи привели до того, що я втратив свідомість. Наступного дня мене привели до тями. Я став питати слідчого, хто може підтвердити, де і за яких обставин я нібито займався контрреволюційною діяльністю. Відповідь слідчого: “Підписуй, що написано”». В 1958 р. справу Антощука та інших засуджених, вісім з яких отримали смертний вирок, переглянули, визнавши її повністю необґрунтованою.

За допомогою масових арештів, тортур та фіктивних протоколів полтавські чекісти розправились з «правотроцькистським підпіллям». Отримавши орієнтування НКВС УРСР, О. Волков арештував секретарів райкомів партії Омельянова та Дорохова. У них вибили зізнання щодо існування в області обласного центру правотроцькистського підпілля. До його складу нібито входили секретар обкому партії Удовиченко, колишній голова облвиконкому Жученко, колишній завідувач відділом обкому партії Харченко, колишній командир 25 стрілецької дивізії Трубников.

Військовий знадобився чекістам для зв'язку «центру» з воєнно-фашистською змовою у Червоній армії та українськими націоналістами. За справою в області арештували більше 120 партійних та господарських керівників. Великий розмах набули репресії в частинах Червоної армії. Наприклад, 75 стрілецька дивізія була територіальною, мала менше командного складу, ніж кадрова дивізія, тому арешти 120–150 командирів та політпрацівників знищили її командний склад²⁷.

²⁷ Див.: Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині... – С. 36–37; Лошицький О. «Лабораторія – 2». Полтава... – С. 137–138.

У травні 1938 р. в Києві арештували управляючого справами ЦК КП(б)У О. Власенка та управляючого справами РНК УРСР П. Мілька. Під тортурами вони зізналися у належності до контрреволюційної організації «Молода генерація», яка нібито мала на меті «повалення радянської влади та встановлення фашистського ладу». Після цього відбулися арешти керівних партійно-радянських кадрів. Одним з них був заступник завідувача відділом кадрів ЦК КП(б)У М. Середенко. Йому пощастило вижити і вже реабілітований в 1956 р. він розповів: «На очну ставку до мене привели П. Мілька, закривавленого та по-звірячому побитого. Після закінчення очної ставки П. Мілько, побачив мій опір слідчим, заплакав та сказав: “Михайло, спасибі тобі за стійкість, може бути, ти нас, невинних врятуєш, вибач, що не витримав, у мене все відбито і мені вже все рівно”. Його зразу ж вивели якісь люди, не давши договорити, а мене Хаєт і Казин²⁸ за допомогою двох помічників почали в черговий раз бити за відмову підписати те, що вони хотіли написати від мого імені. Більше П. Мілька я не бачив»²⁹.

11 травня 1938 р. полтавські чекісти вперше почули від О. Волкова про існування «Молодої генерації». Зокрема, він заявив: «За останній час у низці міст України виявлені антирадянські організації, в яких брала участь молодь. Нам також потрібно поставити перед собою завдання розкриття в найближчий час антирадянських формувань серед молоді, в першу чергу серед дітей, родичі яких репресовані за активну антирадянську діяльність, а також серед учнівської молоді». Отже, за думкою цього чекіста, діти відповідали за батьків. Тоталітарний режим намагався переслідувати кілька поколінь потенційно загрозливих для нього людей. Але чи розуміли виконавці терору, що він був гідрою, що здатна була зжертви всіх і, в тому числі, своїх відданих поплічників?

Мабуть, не розуміли, тому що через кілька днів на нараді особового складу Лубенського райвідділу НКВС О. Волков підкреслював необхідність ліквідації «другого покоління контрреволюції». Про його викриття у Полтавській області свідчив колишній співробітник Лубенського райвідділу НКВС Нестеренко: «По відношенню до організації “Молода генерація”, то вона просто вигадана. Наведу приклад по Лубнах. З обласного управління зателефонували до

²⁸ М. Хаєт — помічник начальника 2 відділку 4 відділу УДБ НКВС УРСР, М. Казин — начальник 2 відділку 4 відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁹ Політичний терор і тероризм в Україні... — С. 480.

Лубенського райвідділу НКВС та питають, хто раніше були секретарями (райкому комсомолу. — В. В.) і де вони. Було дано відповідь, що Волощенко знятий, оскільки має репресованих родичів. Через деякий час спитали по телефону його анкетні дані, після чого запропонували арештувати Волощенка та направити його до обласного управління. Через кілька днів з області (Полтави. — В. В.) було доручено скласти список комсомольців та знятого складу бюро райкому ЛКСМ. Ще через день чи два надійшло розпорядження арештувати 4–5 чоловік — учасників “Молодої генерації”, проти яких нібито свідчив Волощенко.

Протокол його допиту довго не надсилався з Полтави, а коли надійшов до Лубнів, стало зрозуміло, що він сфабрикований. Лубенська молодіжна організація (Волощенко, Куришко, Кузьменко), котра фігурувала у документах, готувалась здійснити терористичний акт над т. Хрущовим, тренувалась у тирі з дрібнокаліберною гвинтівкою ще задовго до приїзду т. Хрущова на Україну»³⁰.

Абсурдність справи «Молодої генерації» в Лубенському районі була настільки очевидною, що в 1939 р. 23 з 32 арештованих у справі були звільнені. В 1950-х рр. реабілітували всіх, хто проходив за цією справою.

На початку червня 1938 р. О. Успенський в черговий раз викликав до себе начальників обласних УНКВС. Він розповів, що у республіці викривається «антирадянська партизанська організація». Вона нібито створена з повстанською метою, колишні командири червоних партизанських загонів нині очолювали бойові групи есерівської та боротьбистської партій. Керівництво організації мало зв'язки з всеукраїнським націоналістичним центром.

Повернувшись з Києва, О. Волков зібрав керівний склад управління та начальників райвідділів. Він повідомив, що на Чернігівщині, в інших областях України розкрита добре законспірована військово-повстанська партизанська організація, що мала багато зброї та планувала здійснити диверсійні акти. Начальник полтавських чекістів вимагав від присутніх «арештувати всіх командирів партизанських загонів, в минулому колишніх боротьбистів, меншовиків, всіх червоних партизан, які скомпрометували себе, а також тих, хто проявив себе антирадянськи». Назву міфічної організації головний чекіст Полтавщини вигадав сам — «Священ-

³⁰ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині... — С. 35–36.

ний союз партизанів». З творчим підходом до своєї злочинної діяльності О. Волков заявив, що партизанська організація стане «своєрідною родзинкою, тим чого немає та не буде в інших областях». Для цього вимагалось знайти «значущі фігури» у складі обласного штабу, тоді «будуть значущі фігури і на периферії».

Начальнику 2 відділу обласного УНКВС І. Чернявському-Ольшанському доручили пошук. Він думав не довго і запропонував кандидатури заарештованих Федорченка та Мачинського. Перший був відомий чекістам, тому що з 1915 р. перебував в УПСР, у 1917 р. прийшов до боротьбистів на чолі 2–3 тисячного партизанського загону. Разом з іншими боротьбистами в 1920 р. вступив до КП(б)У, у 1923 р. підтримав троцькістів, а з 1927 р. став їх керівником у Полтаві. Від 1928 р. періодично сидів у радянських в'язницях. Мачинський був есером з 1909 р., в 1917–1919 рр. командував великим партизанським загonom, 1920 р. вступив до КП(б)У. Потім підтримував троцькістів, за що його відправили на заслання. Він втік з заслання та з 1935 р. перебував на нелегальному становищі. Але в 1938 р. потрапив до рук чекістів.

Для О. Волкова це були ідеальні кандидатури. Він скористався попередніми свідченнями цих людей, що в 1926 р. вони хотіли створити громадську організацію колишніх партизан, особисто розписав структуру та штати, розгалуженість структури. Потім створили фальсифіковані протоколи, за якими арештували понад 300 осіб. Чергова абсурдність справи була така, що радянське правосуддя звільнило більшість арештованих в 1939 р., потім всі були реабілітовані³¹.

Більшість з вищезгаданих справ розглядала обласна «трійка» УНКВС у складі О. Волкова, секретаря обкому партії Маркова, обласного прокурора Федорова. На початку її роботи слідчі-чекісти зачитували довідки зі слідчої справи, яка роздавалася членам «трійки», але потім Маркову та Федорову набридло слухати і вони почали читати самі, залишаючи помітки. Марков вирізнявся надзвичайною жорстокістю, неодноразово пропонуючи О. Волкову: «Потрібно ще один якийсь протокольчик покласти у справу, підкинути». Зазвичай він виступав за розстріл невинно засуджених людей.

³¹ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині... – С. 34–35; Лошицький О. «Лабораторія – 2». Полтава... – С. 144–145.

Марков приїхав на Полтавщину у квітні 1938 р. з Вінницької області, де він працював начальником політвідділу радгоспу. Його виїзди до районів Полтавської області супроводжувались звинуваченнями на адресу районних працівників. У Золотоніському районі він заявив, що секретар райкому партії Старниченко — ворог народу, обком партії виключив того з партії. В Лубенському районі Марков стверджував, що всі районні працівники вороги. Його методи керівництва засудила газета «Комуніст», але О. Волков політично врятував Маркова, заарештувавши секретаря Лубенського райкому партії, як ворога народу³².

Серед виконавців терору діяла система кругової поруки. Від 1 січня до 1 серпня 1938 р. «трійка» засудила в області 3100 осіб й продовжила роботу до 1 листопада 1938 р. В цілому, за першу половину 1938 р. в області за контрреволюційні злочини та шпигунство репресували 6896 осіб³³.

Після того, як керівництво СРСР зупинило масові репресивні операції, доля О. Волкова була визначеною. 2–6 січня 1939 р. закриті партзбори Полтавського УНКВС виключили його з Компартії. Л. Берія особисто ознайомився з справою О. Волкова, який два місяці чекав в Москві нового призначення. Утім Л. Берія віддав наказ заарештувати О. Волкова. 9 березня 1939 р. його арештували, тримали у Лефортові, а потім в секретній чекістській в'язниці під Москвою. Справу на О. Волкова завели за обвинуваченням в участі у повстанській антирадянській організації в НКВС. Він на собі відчув жахливість методів слідства, які практикував в Полтаві.

26 травня 1940 р. сусід О. Волкова по камері свідчив, що колишнього чекіста били кілька разів на день, змушували підписувати фальсифіковані протоколи. «В останні дні Волков, — пригадав його сусід, — довіряв мені ще більше і розповів, що протягом кількох днів від нього вимагали свідчень на членів Політбюро т.т. Хрущова, Л. М. Кагановича й Н. К. Крупську і особливо на Хрущова».

Ми не знаємо, чи то була настанова Й. Сталіна, або Л. Берія збирав компрометуючий матеріал на соратників. Зрештою, О. Вол-

³² Лошицький О. «Лабораторія – 2». Полтава... – С. 147.

³³ На жаль, через недослідженість документальної бази щодо діяльності «трійок», ми не можемо навести точні статистичні дані по Вінницькій та Полтавській областях. Такі дані по Донецькій області оприлюднив В. Нікольський. Див.: Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 417–418.

ков не витримав та підписав фальсифіковані протоколи. 20 липня 1941 р. його засудили до смертної кари, а 16 жовтня 1941 р., коли виникла серйозна загроза прориву німців до Москви, О. Волкова разом з іншим в'язнями розстріляли³⁴.

Аналіз діяльності Вінницького та Полтавського УНКВС дозволяє зробити кілька висновків. *По-перше*, підтверджуються вже добре відомі історикам факти, що рішення про проведення масових репресивних операцій в СРСР ухвалювалися вищим політичним керівництвом країни на чолі з Й. Сталіним. На цій основі М. Єжов видавав нормативні документи, що визначали механізми проведення репресій, спрямованих на знищення потенційно загрозливих для радянської влади соціальних та національних груп.

Судячи з інструкцій, які М. Єжов та його протеже в Україні – О. Успенський давали І. Корабльову та О. Волкову, головною загрозою для комуністичного режиму в Україні вони вважали український національний рух та представників етнічних груп, які мали соплемінників у сусідніх державах. Таким чином, мова йшла про ліквідацію потенційної «п'ятої колони» в республіці. Складовою частиною цього процесу стали етнічні чистки, в основу яких поклали політичний фактор. Принагідно зауважимо, що вище політичне керівництво СРСР ініціювало як проведення, так і припинення масових репресивних операцій. Отже, ступінь контролю центру за репресіями був достатньо високим, але не всеосяжним.

По-друге, у нормативних документах НКВС СРСР та УРСР була закладена можливість прояву ініціатив, змагання місцевих чекістів. На рівні обласних УНКВС репресії набували все більш широкого, «хвилеподібного» характеру. Кожний начальник обласного УНКВС звітувався перед О. Успенським щодо проведення репресивних операцій, намагався показати себе з найкращого боку, «вислужитися» перед українським наркомом. Теж саме відбувалося в обласних управліннях, серед їх співробітників. Тих, хто відмовлявся виконувати накази, репресували. Тобто політичним та чекістським керівництвом була спеціально створена ситуація в органах держбезпеки, коли стало можливим виконання незаконних (з погляду радянського правосуддя) наказів начальства.

³⁴ Лошицький О. «Лабораторія-2». Полтава... – С. 129–130; Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині... – С. 42–44.

По-третє, при здійсненні репресивної операції заарештовувались не тільки особи з облікових списків НКВС, але й багато інших громадян на основі фальсифікованих чекістами протоколів допитів. Під тортурами арештовані давали свідчення щодо існування міфічних контрреволюційних організацій, до яких нібито входили їх родичі, друзі, знайомі, випадкові особи. В абсолютній більшості випадків чекісти самі вигадували склад таких організацій.

Під час національних операцій справа доходила до того, що представники етнічних груп репресувались за списками, складеними на основі даних сільрад та райвиконкомів. Наприклад, І. Корабьов особисто продивлявся такі списки, залишаючи помітки, кого репресувати. Зрозуміло, що на рівні обласних УНКВС хвилі репресій різко збільшувались, терор набував стихійного, до певної міри неконтрольованого характеру. Цьому сприяли зовнішні фактори стосовно функціонування обласних УНКВС. Маються на увазі доноси, діяльність таких людей як Марков, настрої пересічних робітників та колгоспників, яких переконували у наявності величезної кількості ворогів народу за допомогою проведення фальсифікованих судових процесів.

По-четверте, у діяльності обласних УНКВС простежується певна специфіка. З одного боку, це обумовлено географічним розташуванням областей, соціальним та етнічним складом населення, історичними традиціями, а з іншого, — суб'єктивною діяльністю начальників обласних УНКВС. Здається, що І. Корабьов чітко виконував накази О. Успенського, застосовував групові допити, але не насмілювався на самостійні кроки у здійсненні репресивних акцій. Виходячи з настанов М. Єжова та О. Успенського, він зробив головними об'єктами репресій у прикордонній Вінницькій області тих, кого вважали потенційними українськими націоналістами, а також поляків.

О. Волков, який мав дружні відносини з О. Успенським, був більше емоційним, особисто складав фальсифіковані протоколи, піддавав арештованих тортурам, вигадував «обласні контрреволюційні організації». Головним об'єктом репресій на Полтавщині стали потенційні українські націоналісти.

Зрозуміло, що «великий терор» 1937–1938 рр. був явищем складним та багатоплановим. Дослідження одного з його аспектів — діяльності обласних УНКВС дозволяє стверджувати, що саме на цьому рівні зростали масштаби репресій в регіонах, а також

виявлялась певна їхня неконтрольованість центром. Це загрозувало підірвати стабільність правлячого режиму. Тому терор і зупинили.

Вивчення різних аспектів «великого терору» необхідно продовжувати, щоб краще уявляти механізми функціонування тоталітарного режиму в Україні та його вплив на долю українського суспільства.